

Κορνήλιος Καστοριάδης
Κανείς δεν θα πάει ποτέ πιο μακριά από τον Αισχύλο

25/9/2000, Ελευθεροτυπία

Ο όρος "πρωτοπορία" συνδέεται συνήθως με καλλιτεχνικά ή πολιτικά κινήματα. Όμως γίνεται επίσης λόγος για "τεχνολογική πρωτοπορία", για "επιστημονική πρωτοπορία", για "επιστημονική έρευνα αιχμής". Ποια σχέση υπάρχει ανάμεσα σε όλα αυτά τα διαφορετικά πεδία; Τι σημαίνει "πρωτοπορία";

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ: Θα κάνω πρώτα απ' όλα μια ιστορική παρατήρηση σχετικά με τον όρο "πρωτοπορία". Δεν πιστεύω ότι ο Σοφοκλής, ο Σαίξπηρ, ο Μπαχ ήταν πρωτοπόροι στην εποχή τους. Αυτό δεν σημαίνει ότι τα έργα τους τύγχαναν καθολικής αποδοχής. Υπήρχαν ασφαλώς διενέξεις, διαφορές απόψεων, γούστου, αισθητικής. Αλλά όμως τότε δεν υπήρχε η έννοια της "πρωτοπορίας". Η έννοια αυτή η οποία προέρχεται από τη στρατιωτική ορολογία και περιγράφει μια ομάδα που προπορεύεται για να εξερευνήσει το χώρο και να κάνει τις πρώτες επαφές με τον εχθρό είναι μια σχετικά πρόσφατη επινόηση. Η έννοια της "πρωτοπορίας" συνεπάγεται ότι η Ιστορία είναι και πρέπει να είναι "πορεία προς τα εμπρός" και "πρόοδος". Στην καλύτερη περίπτωση, η έννοια αυτή στηρίζεται σε τεράστιες φιλοσοφικές και ιστορικές προϋποθέσεις. Στη χειρότερη περίπτωση, είναι απλώς παράλογη. Διότι είναι παράλογο να λες πως "ό,τι είναι καινούργιο είναι καλύτερο", "ό,τι είναι καινούργιο είναι ωραιότερο" κ.λπ. Κι όμως, αυτή η αντίληψη κυριαρχεί στις μέρες μας.

*Πού και πότε δημιουργήθηκε η "πρωτοπορία";

Κ.Κ.: Οι πρώτες εκδηλώσεις αυτού του φαινομένου εμφανίστηκαν πιθανότατα στη Γαλλία στο τέλος της Παλινόρθωσης (μέσα του 19ου αιώνα) και ασφαλώς στη διάρκεια της εξουσίας του Ναπολέοντα Γ' (1852-1870). Ο Μπωντλέρ καταδικάστηκε για τα "Άνθη του κακού", διότι θεωρήθηκε ότι προσέβαλε τη δημόσια ηθική• ο Μανέ δημιούργησε σκάνδαλο με τον πίνακά του "Ολυμπία"• ο Ρεμπώ... κ.λπ.

Όμως το φαινόμενο αυτό, σχεδόν ταυτόχρονα με τη Γαλλία, επεκτάθηκε και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Στη Γερμανία, ο Βάγκνερ ισχυρίστηκε ότι έγραφε τη "μουσική του μέλλοντος". Στη Ρωσία, πριν από την Επανάσταση, γύρω στα 1900, παρατηρήθηκε ένας καταπληκτικός οργανισμός αντισυμβατικής δημιουργίας στη

ζωγραφική, τη γλυπτική, την ποίηση. Αυτή την περίοδο εμφανίστηκε επίσης, ως τύπος και όχι ως ατομική περίπτωση, η λεγόμενη "παρεξηγημένη ιδιοφυΐα" και ο "καταραμένος καλλιτέχνης". Ο Βαν Γκογκ πέθανε σε έσχατη ένδεια το 1890, ενώ ογδόντα χρόνια αργότερα, οι πίνακές του κατέρριψαν όλα τα ρεκόρ στα χρηματιστήρια της αγοράς των έργων ζωγραφικής.

Μπορούμε να πούμε ότι οι μεγάλοι δημιουργοί ανάμεσα στο 1860 και το 1930 αποκόπηκαν από την κοινωνία και αντιπαρατέθηκαν σ' αυτήν. Το έργο τους θεωρήθηκε ανατρεπτικό ή ακατανόητο. Και οι ίδιοι, στις περισσότερες περιπτώσεις, θεωρήθηκαν εχθροί του κατεστημένου.

* Πώς εξηγείτε εσείς την περιθωριοποίηση και ρήξη των δημιουργών, που τη χρονική της αφετηρία την εντοπίσατε γύρω στο 1860;

Κ.Κ.: Η καπιταλιστική αστική τάξη τότε, δηλαδή μετά την πλήρη επικράτησή της, έχασε την ιστορική της δημιουργικότητα και η κουλτούρα της βούλιαξε στην επαναληπτικότητα. Οι αγαπημένοι καλλιτέχνες της ήταν μερικές από τις μετριότητες που τα πομπώδη έργα τους βλέπουμε σήμερα εκτεθειμένα στο Musée d'Orsay. Η επίσημη κοινωνία, οι πλούσιοι, το κράτος (το οποίο έκανε παραγγελίες), δεν δέχονταν παρά μόνο μια τέχνη τελείως συμβατική.

Ετσι, λοιπόν, ήταν περίπου υποχρεωτικό οι αυθεντικοί δημιουργοί να αποκοπούν από την κοινωνία, να γίνουν περιθωριακοί και να αναγνωρίζονται είτε στα τελευταία τους είτε συνήθως μετά θάνατον. Πρόκειται για πολιτιστικό διαχωρισμό των δημιουργών από την υπόλοιπη κοινωνία, που συνέβη, από όσο γνωρίζω, πρώτη φορά στην Ιστορία. Αυτό το φαινόμενο, όπως ανέφερα και προηγουμένως, εντοπίζεται χρονικά ανάμεσα στο 1860 και το 1930.

Μετά το 1930, ιδίως μετά το 1945, και ακόμη περισσότερο στις μέρες μας, το παραπάνω φαινόμενο επαναλαμβάνεται, αλλά με την κωμική του εκδοχή. Σήμερα υπάρχει μια παράλογη κούρσα, ένας αγώνας ταχύτητας απλώς και μόνο για χάρη του νεωτερισμού. Η κούρσα αυτή πραγματοποιείται τώρα υπό τα χειροκροτήματα και με τα χρήματα του δήθεν ενημερωμένου κοινού, το οποίο οικειοποιήθηκε την ακόλουθη βλακώδη άποψη: "Το νέο για το νέο", "είναι καλό γιατί είναι καινούργιο", "κάτι που έρχεται μετά από κάτι άλλο είναι οπωσδήποτε καλύτερο από κάτι προηγούμενο", "ένα καινούργιο έργο είναι καλύτερο από ένα προγενέστερο, μόνο και μόνο επειδή είναι καινούργιο".

Δεδομένης αυτής της κατάστασης, οι καλλιτεχνικές "επαναστάσεις" και "εξεγέρσεις", οι οποίες σημειωτέον αποφέρουν μεγάλα και γρήγορα κέρδη, διαδέχονται η μια την άλλη με επιταχυνόμενο ρυθμό. Τελικά, η παράλογη κούρσα με μοναδικό στόχο "το νέο για το νέο" εξαντλείται και καταλήγει ξεκινώντας από την αρχιτεκτονική στον περιβόητο μεταμοντερνισμό.

Ο μεταμοντερνισμός είναι βαρύγδουπος και κενός. Επειδή δεν έχει τίποτε να πει, επαναλαμβάνει και ξανασυνθέτει τα ήδη ειπωθέντα. "Επιτέλους, με τον μεταμοντερνισμό απελευθερωθήκαμε από την τυραννία του στίλ", είπε με καμάρι ένας εκπρόσωπός του στις ΗΠΑ. Πρόκειται για στείρα ομολογία η επανάληψη όσων έχουν ήδη ειπωθεί μετατρέπεται σε πρόγραμμα, αλλά, επίσης, πρόκειται και για ομολογία μιας βαθιάς αλήθειας. Ο μοντερνισμός ήταν μεγάλος και ανοικτός (δείτε, π.χ., τις ιαπωνικές, αφρικανικές, ινδιάνικες "επιρροές" στη ζωγραφική των ιμπρεσιονιστών, του Πικάσσο κ.λπ.). Ο μεταμοντερνισμός είναι επίπεδος και ασπόνδυλος. Η κύρια αξία του συνίσταται στο ότι έδειξε, διά της αντιθέσεως, πόσο εξαίσια ήταν η μοντέρνα εποχή.

Συνοπτικά: Η παρουσία μιας "πρωτοπορίας", τόσο στην τέχνη όσο και στη λογοτεχνία, υπήρξε ένα φαινόμενο συνδεδεμένο με τους ιδιαίτερους και μεταβατικούς χαρακτήρες μιας ορισμένης ιστορικής εποχής.

Επιστήμη και "πρωτοπορία"

* Η καλλιτεχνική "πρωτοπορία" κατέληξε σε αδιέξοδο. Μήπως όμως στο επιστημονικό πεδίο εκεί, δηλαδή, όπου ο αγώνας ταχύτητας προς την καινοτομία συμβαδίζει με την πρόοδο των γνώσεων συμβαίνει το αντίθετο;

Κ.Κ.: Από τότε που άρχισε η επιστημονική εξέλιξη πρώτα με τους αρχαίους Έλληνες, κατόπιν με την Αναγέννηση σκεφτόμαστε και δικαίως πως ό,τι έχουμε δει έως τώρα δεν είναι παρά μόνο προσωρινά σωστό. Στην επιστήμη υπάρχει πάντα το περιθώριο να πάει κανείς πιο μακριά. Όμως η ιδέα να πάει κανείς πιο μακριά στον τομέα της τέχνης, πραγματικά, στερείται νοήματος. Κανείς δεν θα πάει ποτέ πιο μακριά από τον Αισχύλο, από τον Μπετόβεν, από τον Ρεμπώ. Κανείς δεν θα πάει πιο μακριά από τον "Πύργο" του Κάφκα. Μπορούμε να πάμε αλλού. Μπορούμε να πάμε αλλιώς. Δεν μπορούμε όμως να πάμε πιο μακριά. Υπ' αυτή την έννοια υπάρχει εξέλιξη στην επιστήμη, αλλά δεν μπορεί να μιλήσει κανείς για εξέλιξη στη λογοτεχνία και στην τέχνη.

Ωστόσο πρέπει να προσέξουμε. Η επιστημονική εξέλιξη δεν είναι απλώς συσσώρευση γνώσεων, που οι μεν προστίθενται στις δε. Η εξέλιξη αυτή δημιουργήθηκε από επαναστάσεις πολύ σημαντικές. Η σχέση ανάμεσα στο νέο (το οποίο ανακαλύπτουμε) και στο παλιό (το οποίο έχουμε ήδη αποδεχτεί) είναι κάτι παραπάνω από παράξενη. Το πέρασμα από τη φυσική του Νεύτωνα στη φυσική του Αϊνστάιν θέτει, από την άποψη της φιλοσοφικής του σημασίας, τεράστια ερωτήματα.

* Μπορούμε να πούμε ότι η φυσική του Νεύτωνα εμπεριέχεται στη φυσική του Αϊνστάιν;

Κ.Κ.: Οχι. Τα σοβαρά θέματα ανακύπτουν από το γεγονός ακριβώς ότι η πρώτη δεν εμπεριέχεται στη δεύτερη. Ο μέσος επιστήμονας πιστεύει ότι ο Νεύτων δίνει μια πρώτη προσέγγιση και ο Αϊνστάιν μια δεύτερη καλύτερη. Αλλά τα πράγματα δεν είναι έτσι. Υπάρχει ένα πρόβλημα θεωρητικής συμβατότητας ανάμεσα στη φυσική του Νεύτωνα και στη φυσική του Αϊνστάιν. Κατά μια έννοια, ο Νεύτων είναι απόλυτα λανθασμένος. Κατά μια άλλη έννοια, δεν είναι λανθασμένος, αλλά η θεωρία του καλύπτει σε μια πρώτη προσέγγιση το 99% των περιπτώσεων. Υπάρχουν, λοιπόν, πραγματικές επιστημονικές επαναστάσεις. Σε ορισμένες στιγμές αναδύονται νέα, μεγάλα, φαντασιακά σχήματα, τα οποία συλλαμβάνουν καλύτερα την πραγματικότητα, από ό,τι τα προηγούμενα. Αυτό ακριβώς συνέβη με τη θεωρία της σχετικότητας του Αϊνστάιν, αυτό συνέβη επίσης με τη θεωρία των κβάντα. Ομως πώς υποδεχόμαστε την επιστημονική καινοτομία;

Η θεωρία του Νεύτωνα δεν έγινε αμέσως αποδεκτή. Στη Γαλλία, για παράδειγμα, οι καρτεσιανοί ήταν αντίθετοι σ' αυτή επί δεκαετίες.

Η θεωρία του Αϊνστάιν, και πιο συγκεκριμένα η θεωρία της μερικής σχετικότητας, έγινε δεκτή χωρίς μεγάλες αντιδράσεις. Μπορούμε μάλιστα να πούμε ότι χαρακτηριζόταν από το κλασικό πνεύμα• πάντως ο Αϊνστάιν το Νόμπελ δεν το πήρε γι' αυτή τη θεωρία. Ομως η άλλη θεωρία του Αϊνστάιν, η θεωρία της γενικής σχετικότητας η οποία καταστρέφει τελείως το κλασικό πλαίσιο, επί μεγάλο διάστημα αποτελούσε για τους φυσικούς μια θεωρητική παραδοξολογία χωρίς πραγματικά μεγάλο βεληνεκές. Ακόμη και σήμερα έχουμε την εντύπωση ότι οι επιστήμονες δεν έχουν συνειδητοποιήσει τις βαθιές φιλοσοφικές της συνέπειες καθώς επίσης και τα προβλήματα που θέτει.

Η θεωρία των κβάντα, τέλος, κατέστρεψε κάτι θεμελιώδες στην κλασική φυσική. Δηλαδή κατέστρεψε κάτι που τόσο οι επιστήμονες

όσο και ο κοινός νους δέχονταν ως αυτονόητο: Την ιδέα του ντετερμινισμού, την έννοια της αιτιότητας. Και αυτός είναι ο λόγος που τόσο ο ίδιος ο Αϊνστάιν, όσο και άλλοι φυσικοί όπως ο Louis de Broglie ή ο Erwin Scrodinger, δεν αποδέχτηκαν ποτέ τη θεωρία των κβάντα. Σήμερα όμως η θεωρία των κβάντα είναι σχεδόν καθολικά αποδεκτή. Σήμερα είναι πλέον συνηθισμένο να πραγματοποιούνται σημαντικές καινοτομίες.

Παρά τις τεράστιες θεωρητικές δυσκολίες της σύγχρονης φυσικής η κατάσταση είναι χαοτική οι επιστήμονες προτάσσουν τις πιο "τρελές" θεωρίες και τις θέτουν σε συζήτηση. Σήμερα έχουμε πια καταλάβει ότι η πραγματικότητα είναι λιγότερο "λογική" με την έννοια της δικής μας οικείας λογικής, δηλαδή του "δύο και δύο κάνουν τέσσερα", κάτι που δεν σκεφτόμασταν πριν. Μάλιστα, ένας διάσημος φυσικός αναφερόμενος σε μια νέα θεωρία είπε: "Δεν είναι αρκετά τρελή, για να είναι αληθινή".

* Μήπως η ανοχή προς τις επιστημονικές καινοτομίες συνδέεται με μια στάση στενά πραγματιστική; Μήπως οι επιστήμονες χρησιμοποιούν τη θεωρία των κβάντα χωρίς πραγματικά να ερευνούν και να μαθαίνουν τι αυτή σημαίνει;

Κ.Κ.: Σε γενικές γραμμές, αυτό που λέτε είναι απολύτως ακριβές. Οι επιστήμονες δεν προσπαθούν πια να δώσουν νόημα σ' αυτά που λένε. Δεν τους ενδιαφέρει ούτε να τα εναρμονίσουν με τον καθημερινό κόσμο ούτε με τα μεγάλα φιλοσοφικά ερωτήματα, που βρίσκονται στις απαρχές της επιστήμης. Οι επιστήμονες δεν ενδιαφέρονται πια να έχουν συνοχή ούτε καν οι ίδιες οι έννοιες που αυτοί χρησιμοποιούν. Η αδιαφορία προς τις έννοιες και τη σημασία τους αδιαφορία κατά τη γνώμη μου πολύ σοβαρή χαρακτηρίζει τη σύγχρονη φυσική, όπως επίσης χαρακτηρίζει συνολικά την εποχή μας. Και τούτο ίσως να έχει στο μέλλον σοβαρές επιπτώσεις.

Μπορούμε, λοιπόν, να μιλήσουμε για "επιστημονική πρωτοπορία"; Πιστεύω ότι δεν έχει νόημα. Ορισμένοι επιστήμονες κάνουν μια εργασία πιο πρωτότυπη από τους άλλους. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι είναι "πρωτοπόροι". Η διάκριση αυτή θα μπορούσε να γίνει ανάμεσα σε εκείνους που δουλεύουν στα προωθημένα σύνορα της επιστήμης τους και σε εκείνους που επεξεργάζονται έναν τομέα ήδη σηματοδοτημένο από την επιστήμη.

Πολιτική και "πρωτοπορίες"

Ποια είναι η κατάσταση στις "πολιτικές πρωτοπορίες", όπως, π.χ., για δεκαετίες έχει θεωρηθεί το κομμουνιστικό κίνημα;

Κ.Κ.: Κατ' αρχάς, έχουμε τη λενινιστική ιδεολογία του Κόμματος ως "πρωτοπορίας" της εργατικής τάξης. Σ' αυτή εμπεριέχεται η εξής περιβόητη και πρωτόγονη αντίληψη: Υπάρχει μόνο μία πολιτική αλήθεια, μόνο μία θεωρία για τη μελλοντική κοινωνία, μόνο μία σύλληψη για το πώς θα φτάσουμε εκεί. Κάτοχος όλων τούτων είναι μόνο μία ιδιαίτερη κατηγορία, δηλαδή το Κόμμα και η ηγεσία του (δυνάμει της σχέσης τους με την "επαναστατική" λενινιστική ιδεολογία). Το Κόμμα και η ηγεσία του έχουν καθήκον να οδηγήσουν την εργατική τάξη• να την οδηγήσουν στη Γη της Επαγγελίας. Ο Λένιν έλεγε ότι το Κόμμα έπρεπε να είναι πάντα μπροστά από τις μάζες, αλλά μόνο ένα βήμα πιο μπροστά. Πρέπει να καταλάβουμε καλά τι σημαίνει αυτή η ρήση του Λένιν. Εάν το Κόμμα βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με τις μάζες, τότε, δεν θα ήταν "πρωτοπορία". Εάν βρισκόταν τρία χιλιόμετρα μπροστά από τις μάζες, τότε, θα ήταν εντελώς απομονωμένο και θα έσπαζε τα μούτρα του. Το Κόμμα πρέπει να μην απομονώνεται από τις μάζες, ώστε να μπορεί να παρουσιάζει το πρόγραμμά του ως άμεσα πραγματοποιήσιμο. Το Κόμμα πρέπει να δείχνει στις μάζες ότι υιοθετεί τα άμεσα αιτήματά τους• δηλαδή ότι δεν τα τοποθετεί στο απώτερο μακρινό μέλλον. Έτσι, επειδή το Κόμμα υιοθετεί ακριβώς τα άμεσα αιτήματα Οόρος "πρωΤελικά, ένα άτομο ή μια ομάδα μπορούν να αποτελούν "πρωτ

* Εάν αρνηθούμε ότι ένα κόμμα ή μια μικρή ομάδα είναι οι κάτοχοι της αλήθειας, τότε, πώς μπορούμε να σκεφτούμε τον πολιτικό ρόλο της "πρωτοπορίας";

Κ.Κ.: Οσον με αφορά, έχω αρνηθεί την έννοια της "πρωτοπορίας" εδώ και πολύ καιρό. Ομως είμαι βαθιά πεπεισμένος τώρα μάλιστα περισσότερο από ποτέ ότι η σημερινή κοινωνία δεν θα βγει από την κρίση της, εάν δεν επιχειρήσει μια ριζική μεταμόρφωση του ίδιου του εαυτού της• από αυτή την άποψη παραμένω πάντα επαναστάτης. Πιστεύω ότι αυτή η μεταμόρφωση δεν μπορεί παρά μόνο να είναι έργο μιας τεράστιας πλειοψηφίας ανδρών και γυναικών που ζουν σ' αυτή την κοινωνία (κι όχι φυσικά κάποιας μικρής ομάδας που δήθεν κατέχει την αλήθεια).

Προβάλλει το εξής ερώτημα: Πώς εννοούμε τη σχέση ανάμεσα στον κόσμο (το λαό, τον πληθυσμό) και σε εκείνους που σκέφτονται λίγο παραπάνω και ιδίως συστηματικά (ή έτσι νομίζουν) τα μεγάλα πολιτικά προβλήματα και θέλουν, μάλιστα, να δράσουν; Η σχέση αυτή περνά, αναπόφευκτα, φάσεις εντελώς αντιτιθέμενες μεταξύ τους. Για παράδειγμα, στην παρούσα φάση ο κόσμος (ο λαός, ο πληθυσμός) βρίσκεται σε πλήρη πολιτική απάθεια και ιδιώτευση

(αυτή που δοξάζεται υπό τον τίτλο "ατομικισμός"). Στην παρούσα περίοδο η κοινωνία σπανίως διαταράσσεται έστω και από μικρές επιφανειακές ρωγμές (μια τέτοια περίπτωση ήταν οι φοιτητικές κινητοποιήσεις του Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1986). Καθένας βαυκαλίζεται με τα δικά του, ασχολείται με τις υποθέσεις του, γράφει τα ποιήματά του, αγοράζει τα βίντεό του, φεύγει για τις διακοπές του κ.λπ. Ποιος είναι σήμερα ο ρόλος εκείνων που τους απασχολεί η πολιτική και έχουν κάποιο πολιτικό πάθος (δηλαδή πάθος για τα κοινά); Τι πρέπει να κάνουν; Πρέπει να πουν μεγαλόφωνα στον κόσμο, αν και λίγο θα ακουστούν, ό,τι ακριβώς σκέφτονται. Πρέπει να κάνουν κριτική σ' αυτό που υπάρχει γύρω μας. Πρέπει να ξαναθυμήσουν στους ανθρώπους ότι υπήρξαν κάποιες φάσεις στην ιστορία τους, που αυτοί οι ίδιοι έδρασαν με τρόπο ιστορικά δημιουργικό, δηλαδή ως θεσμίζοντα στοιχεία.

Ας υποθέσουμε ότι, ενώ πιστεύουμε ότι δεν πρόκειται να γίνει τίποτε, ξαφνικά κάτι συμβαίνει και ένα τμήμα της κοινωνίας αρχίζει να προβάλλει αιτήματα, διεκδικήσεις, μορφές οργάνωσης και συλλογικής δράσης. Αυτό ακριβώς συνέβη το Μάη του '68. Εναν μήνα πριν το Μάη, ο Πιέρ Βιανσόν-Ποντέ, αυτός ο λαμπρός πολιτικός αναλυτής, έγραφε στην εφημερίδα "Le Monde" το περίφημο άρθρο του "Η Γαλλία πλήττει". Πράγματι, η Γαλλία έπληττε, αλλά κανείς δεν μπορούσε να γνωρίζει ότι η συνέπεια αυτής της πλήξης θα κατέληγε σε μια απόπειρα επανάστασης. Το κίνημα του Μάη του '68 είναι ένα καλό παράδειγμα για το πώς γίνεται πράξη η αληθινή ιστορική δημιουργία. Πρέπει να το κατανοήσουμε: Είναι πιο σημαντικό ό,τι έχουμε εμείς να μάθουμε από το κίνημα (τη στιγμή που πραγματοποιείται) παρά ό,τι θα μπορούσαμε να του διδάξουμε (εάν υποθέσουμε ότι θα είχαμε να του διδάξουμε κάτι). Συνεπώς, όσοι στο παρελθόν προσπάθησαν να μιλήσουν ή να δράσουν μέσα από πολύ μικρές ομάδες τις λεγόμενες "πρωτοπορίες" ήταν μόνο ένα από τα στοιχεία που συγκροτούσαν αυτά τα κιΟόρος "πρωΤελικά, ένα άτομο ή μια ομάδα μπορούν να αποτελούν "πρωτ Τελικά, ένα άτομο ή μια ομάδα μπορούν να αποτελούν "πρωτοπορία"; Όχι. Όμως μπορούν να αποτελέσουν τη μαγιά μέσα στην κοινωνία, σε μια συγκεκριμένη περίοδο. Όταν η κοινωνία ξαναγίνεται θεσμίζουσα, αυτά τα άτομα και οι ομάδες "ευθυγραμμίζονται" με τον υπόλοιπο κόσμο ή, στην καλύτερη περίπτωση, γίνονται ο εκπρόσωπος του συλλογικού κινήματος.

Τέτοιος ήταν ο ρόλος που έπαιξε ο Ντανιέλ Κον-Μπεντίτ ο ευτυχής ρόλος του εκπροσώπου ενός πραγματικού συλλογικού

κινήματος στη διάρκεια των πρώτων είκοσι ημερών του Μάη του '68. Υπάρχουν φυσικά κι άλλα ιστορικά παραδείγματα προσώπων που βρέθηκαν, επί μακρότερο μάλιστα διάστημα, σε μια τέτοια θέση.

* Αρα δεν αποδοκιμάζετε την ιδέα του ηγέτη.

Κ.Κ.: Ταιριάζει στην αριστερίστικη παράδοση, και στην Αριστερά, να καταδικάζουν την ιδέα του ηγέτη αλλά μόνον στα λόγια και μάλιστα να την παρουσιάζουν ως ιδέα της Δεξιάς. Τι υποκρισία... Η δική μου άποψη είναι η εξής: Ορισμένα άτομα διαθέτουν κάποιες φορές, κάποτε μάλιστα σε μακρά διάρκεια, την ικανότητα να εκφράζουν πολύ καλύτερα από τους άλλους αυτό που όλοι αισθάνονται• ορισμένα άτομα έχουν την ικανότητα να επινοούν πράγματα, στα οποία οι άλλοι αναγνωρίζουν τον εαυτό τους. Αυτά τα άτομα θεωρώ ότι είναι ηγέτες.

* Πώς κρίνετε το ρόλο των ηγετών στη σημερινή κοινωνία;

Κ.Κ.: Όσο θα παραμένουμε στην απάθεια, την ιδιώτευση, τον ψευδο-ατομικισμό, δεν υπάρχει περίπτωση να αναδυθεί ένα κίνημα που θα είναι δημιουργός συλλογικότητας. Και, πολύ περισσότερο, δεν μπαίνει θέμα ατόμων που ο ρόλος τους θα ήταν να θέτουν τα ερωτήματα που δεν θέτουν οι άλλοι. Είναι κοινοτοπία, αλλά δείχνει, όπως οι περισσότερες κοινοτοπίες, μια βαθιά αλήθεια: Οι κοινωνίες έχουν τους ηγέτες που τους αξίζουν.